

Ljunghedarna i Halland och Bohuslän från betesmark till högproduktiv granskog

Essäfråga i Skogshistoria VT-94
Anna-Lena Axelsson 89/93

Olins planteringspik (fig. 4).

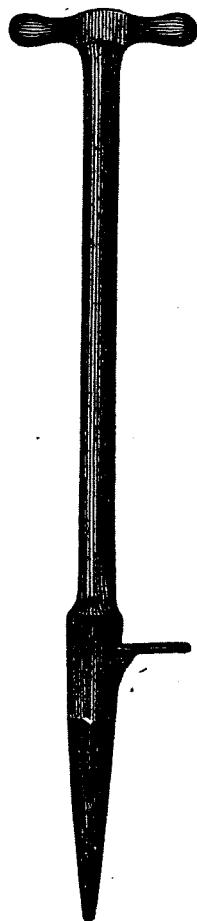
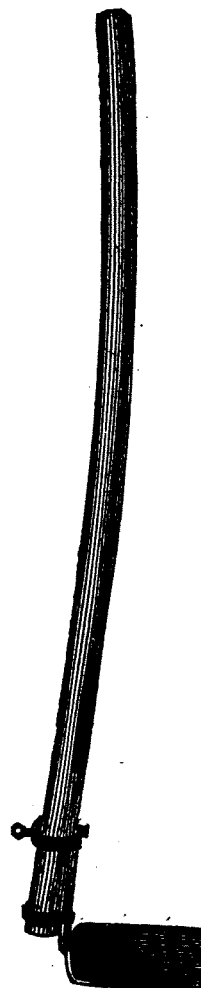

Fig. 4.

Blixt's planteringshacka.

När skapades ljunghedarna?

Ljunghedar har förekommit på västkusten under tusentals år men det är först under de senaste trehundra åren som deras utbredning totalt har dominerat landskapsbilden. Ljunghedarna är helt och hållet skapade av människan och är en produkt av betesgång och upprepad bränning.

På vissa kustnära platser försvann skogen tidigt. Pollendiagram från Sotenäset i Bohuslän visar att ljungen dominerat vegetationen ända sedan järnålderns början och på Tjörn finns det bevis för att ljunghedar skapades redan runt år 0. Skogen på Tjörn var helt uthuggen redan på 1500-talet (Atlestam).

Bohuslän

Ekblandskog var den naturliga vegetationen i Bohuslän. Gran fanns naturligt i de norra delarna av länet. Genom upprepat svedjande eller kasande, som det också kallas i Bohuslän, kombinerat med betesdrift flyttades "skogsgränsen" längre bort från kusten och ljungen breddade ut sig. Relikter av skog fanns kvar, främst på större herresäten. Rö, -röd, -red är vanligt förekommande ändelser i ortnamn i hela Västsverige. Dessa bosättningar härstammar från högmedeltiden och namnet syftar på skogsröjning och svedjning. Ortnamn som slutar på -kas är av yngre ursprung men har samma innebörd.

Med pollenanalys har tidpunkten för ljungens utbredning i Bohuslän kunnat säkerställas för ett antal lokaler. Det fanns troligtsvis spridda förekomster av ljunghed redan tidigt under medeltiden men det var först under 1600 och 1700-talet som utbredningen ökade kraftigt.

Halland

I Halland var troligtsvis bok och ek de dominerande trädslagen innan avskogningen. Björk och al var också vanligt förekommande (Malmström). Barrträden fanns troligtsvis främst i de östra delarna av landskapet; i skogsbygderna. I mitten av 1600-talet var Hallands skogar främst koncentrerade till länets östra delar. I de skoglösa kustnära delarna av länet bestod främst den icke odlade marken av ljunghed och flygsandfält. År 1650-1850 skedde nyodling av tidigare ängsmarker. En gradvis ökning av ljungmarkerna skedde då, speciellt i de tidigare skogsklädda delarna av länet. De mycket stränga restriktionerna angående skogsavverkning och återplantering som infördes redan på 1600-talet hade ingen verkan. Vid sekelskiftet var större delen av landskapet skoglöst.

Skogsbrist

Under medeltiden krävdes virke för det ökade byggandet av städer och befästningar. Danskarna tog ekskog från Bohuslän till byggandet av Köpenhamn. När sjöfarten fick ökad betydelse krävdes ekvirke till skeppsbyggnad och ett behov av fyrar uppstod. Skagens fyr på Jylland eldades med ved från Bohuslän (Cullberg). Virke från Bohuslän skeppades även till Haldens såg i södra Norge.

Ett flertal sågverk anlades tidigt i Bohuslän. Under senare delen av 1600-talet fanns det 100-talet vattensågar i länet och skogsbruket var den viktigaste näringskällan. (Atlestam) En del av virket kom troligtsvis från Dalsland och Värmland.

Skogsbristen började bli akut kring Göteborg på 1600-talet. I övriga länsdelar finns belägg på skogsbrist under 1700-talet. Sista dråpslaget mot skogen i Bohuslän var sillfisket. Där fanns ett stort virkesbehov som främst var knutet till Marstrand. Stora sillfiskeperioder inföll med jämna mellanrum och hade en mycket stor påverkan på Bohusläns skogstillgångar. Dels gick det åt brännved och byggnadsvirke till fiskelägena, men tunntillverkning krävde också stora mängder skogsråvara. Fiskande skottar förde med sig virke när de seglade hem. Trankokerierna som byggdes upp i anslutning till fiskelägen slukade stora mängder brännved och förbrukade de sista resterna av skogen i kustrakterna. I Halland gav huggning av tunnstav en viktig biinkomst under sillfiskeperioder.

När skogstillståndet var som sämst i Bohuslän fanns det flera socknar som helt och hållet saknade skog. Torvmossarna utnyttjades till bränsle.

"derföre är icke heller owanligt, at i desse Provincerna kunna resa många milarne utan at på ömse sidor om Landsvägen så långt ögat kan se, finna tekn til någon skog. Folket der på sina ställen, betagit denna nödvändighets wara, har, der torfmåssar saknats, måst angripa sjelfwa affallet efter boskap til bränsle, måst flå grönswälén af sina sidländta ängar och sänkland at bränna som torf."

(Hushållningjournal för Martius år 1780.s 29 Atlestam)

De tidigare trädbevuxna ängarna skattades hårt på brännved. Sandflykten ökade och ljungen tog över. I äldre skrifter från Halland (citerade av Malmström) beskrivs de långa sträckor bönderna fick färdas för att få tag på stängselvirke, ved och timmer. Ofta fick de färdas 1-2 mil och ibland upp till 3-4 mil. Bränntorv och enris som fanns att tillgå på plats eldades ofta istället. Istället för trästängsel byggdes stenmurar och i vissa stenfattiga områden byggdes vallar av jord och enris.

Det var stränga straff för utförsel av virke och ved till "utrikes ort" under slutet av 1700-talet. Allmogen hade viss rätt att på kronoskog på andra platser ta ut vindfällén och torrträd men tillstånd måste inhämtas från landshövdingen. Pottaskebränning utfördes endast för husbehov.

Agda Nilsson, uppväxt i Bokhult i Tönnersjö socken, berättar att alla trähus som fanns i trakten vid 1900-talets början hade köpts i Småland, rivits och sedan byggts upp igen. I övrigt byggdes de flesta husen av gråsten. År 1912 sades det att det inte fanns några träd på gården som ens dög till att såga bjälkar av den klenaste dimensionen (Bengtsson mfl).

Ljung- växt med många värden

Ljungbränningen och den minskade skogen sågs inte som ett problem bland allmogen. Ljunghedarna betraktades istället som värdefulla och oersättliga betesmarker. Med jämna mellanrum måste ljungheden brännas för att föryngra riset. Bränningen gjorde även att gräsinslaget på betesmarkerna ökade. Ljungen skulle brännas innan kraftigare stammar hade hunnit bildas, vilket betydde ungefär vart femte till tionde år. Annars blev branden för stark

och kunde då förstöra ljungens rötter. Bränningen utfördes främst under våren och försommaren då marken fortfarande var fuktig.

Kyttandet var en speciell form av svedjebruk som förekom i Bohuslän. Jordtorvorna höggs upp och brändes sedan med hjälp av dittransporterad ved. Detta skedde på ljungmarker och på torvjordar som saknade träd och ledde till utarmning av jorden (Atlestam)

Ljungbränning förbjöds år 1739 i skogsordningen, men förbudet upphävdes snart med vissa förbehåll. Bränning skulle endast tillåtas under vår och höst då risken var minst för att elden skulle sprida sig.

På västkusten var ljungbetet av stor betydelse speciellt under sensommaren och hösten, (Atlestam) men ljunghedarna betades året runt främst av får. Ljungen hade en viss betydelse som vinterfoder under 1700- och 1800-talet. Fortfarande under 1900-talet "höstades" ljung och användes som foder under torkår. Staten köpte stora mängder under första världskriget som sedan maldes till ljungmjöl. Ljungbetet var även viktigt under andra världskriget. År 1942, då Atlestam lade fram sin avhandling, betades ljunghedarna. Det var torrår och akut foderbrist i Bohuslän.

Beteckningen fjäll har i södra Sverige avsett en högre belägen del av den skogsklädda utmarken (Kardell). Dessa marker var till stor del ljunghedar under 1800-talet och utnyttjades av bygdens gårdar för sommarbete. Bönderna bedrev ett slags säterliv. Boskapen vallades gemensamt av de bönder som bodde i anslutning till fjällmarkerna mot betalning.

Ljung som bränsle hade en stor betydelse i kustbandet. Ännu på 1940-talet eldades bakugnar med ljung. Rättighet till ljungtäkt på annans mark kunde betalas bra. Ljungen har goda isoleringsegenskaper. Den användes till sänghalm, som ersättning för ekbark vid garvning, som humle vid ölbrygd, för färgning, samt för medicinska ändamål. Den lades på leriga och sankt vägar för att stabilisera. I Skottland odlades till och med ljung och år 1781 föreslogs även detta för Sveriges del i skriften den "Göthiska Hushållaren". (Atlestam)

Återbeskogning

Redan tidigt gjordes försök till återbeskogning. År 1811 hölls ett möte med Hushållningssällskapet där åtgärder mot den tilltagande skogsbristen diskuterades. Lagar om bränning och skogskövling fanns redan men de åtföljdes inte. Det var först då lantbrukets rationaliserades och ljunghedarnas roll som betesmark minskade, som intresset för skogsvård ökade. På 1880-talet skedde stora samhällsförändringar. Industrialiseringen och utvandringen ändrade de ekonomiska förutsättningarna för lantbruket.

Hushållningssällskapet spelade en stor roll i förändringen av jordbruket. Nya metoder ledde till en kraftig produktionsökning. Kreatursaveln kom igång och bättre utfodring av boskapen ledde till ett mindre intresse för det magra ljungbetet. Förändringarna kom först i slättbygderna. Ljungbränning förekom fortfarande på 1900-talet på de magra markerna i skogsbygderna och då främst för fårbete. Enbart betets upphörande ledde även till att en del marker speciellt i Bohuslän återbeskogades genom naturlig igenväxning (Kardell).

Tabell 1. Skogsmarkens och ljunghedens areal utveckling i Hallands län 1600-1994

	1700-talet	1811	1914	1928
Skog		99 500		155 350
Ljunghed	170 000	150 000	73 000	57 750
Total areal	476 961	476 961	476 961	476 961

Vid vissa större gods skedde redan under 1800-talets början skogsplanteringar. Staten utförde tallplanteringar på flygsandfält vid kusten.

År 1860 startade Hallands läns hushållningssällskap kostnadsfri utdelning av tallfrö för skogskultur på allmogemark. Sakkunnig personal ställdes till förfogande. Folkskolelärare undervisades om skogsådd för att få lämpliga ledare för skogsodlingsarbetet. De första åren var det små arealer som återbeskogades. Många återbeskogade arealer ödelades också genom eld som slapp lös vid ljunghedbränning. Kungliga domänstyrelsen yrkade på ett förbud mot ljunghedbränning.

År 1878 bildades Hallands skogsodlingsällskap. De delade ut gratis plantor och broschyrer, höll föredrag och genomförde demonstrationer. Ett antal mindre föreningar för främjande av trädplantering bildades. Skogsvårdsstyrelserna startades under 1900-talets första decennium och fortsatte skogsplanteringen.

År 1905-1935 utgick 201 miljoner plantor från den nyinstiftade Skogsvårdsstyrelsen i Hallands län. Mer än 32 000 ha beräknas ha planterats under denna tid. Halland hade under början av 1900-talet 185 000 ha kalmark.

Tabell 2. Medelareal som återbeskogades per år i Halland under perioden 1867-1935

1867-1875	1876-1880	1881-1888	1889-1904	1905-1935
60 ha	100 ha	231 ha	956 ha	ca 1000 ha

Sydvästra Sveriges Skogsällskap (idag Skogsällskapet) bildades 1912 för att verka för kultivering av kalmerker i Västsverige. Återplantering skedde med hjälp av stadsbidrag och donationer. Sällskapet köpte in kala skogsmarker och glesa skogar, planterade dessa och överlät dem sedan som allmänningar till landsting och kommuner. År 1946 hade totalt 86 000 ha allmänningsmarker i södra Sverige återbeskogats på detta sätt.

Trädsslagsfördelningen var ungefär densamma i Halland och Bohuslän under de 200 år som skogsutnyttjandet var som hårdast. I och med den ökade återplanteringen fick barrskogen en drastiskt ökad utbredning. Per-Olof Atlestam skrev sin avhandling om Bohusläns ljunghedar 1942. I denna återspeglas väl den dåvarande synen på naturvård. I sista kapitlet i sin avhandling skriver Atlestam:

"Så länge lövträdens prioritetsrätt att intaga de kala ljunghederna endast motiveras av pietetsskäl, och man icke med siffror kan bevisa att barrskogen lämnar sämre avkastning än lövskogen, så länge har man all anledning fortsätta att upplåta dessa marker för tall och gran"

Det fanns även strävande att ur skönhetssynpunkt bevara de kala markerna. Om detta skriver Atlestam:

"Var och en borde väl vara av den åsikten att skönheten vore ojämförligt större, om dessa marker vore klädda med gagnande skog. Ljunghederna äga för övrigt ingen prioritetsrätt; de äro icke ursprunglig natur"

Vissa arealer har trots allt förskonats från plantering och idag finns mindre arealer ljunghed kvar i vissa naturreservat. Atlestam hade rätt då han skrev att ljunghederna inte var av "ursprunglig natur", men som han också påpekar är de en del av vårt kulturarv.

Referenser

Atlestam, Per-Olof. (1942). Bohusläns ljunghedar. En geografisk studie. Akademisk avhandling. Göteborgs högskola. Göteborg.

Cullberg, Kjerstin. (1982) Det bohusländska odlingslandskapet. Skrifter utgivna av Bohusläns museum och Bohusläns hembygdsförbund. Nr 2. Uddevalla.

Kardell, Lars., Andreasson, Gunnar. (1983) Bredfjället. En ljungheds utveckling till friluftskog. Rapport 29. Avdelningen för landskapsvård, Sveriges Lantbruks Universitet.

Malmström, Carl. (1939) Hallands skogar under de senaste 300 åren. Meddelanden från statens skogsförsöksanstalt. Häfte 31. 1938-39. s 171-277.

Ohlsson, A., Edwin. (1946) En återblick på Skogsällskapets verksamhet åren 1912-1945.

Vårt århundrade i Halland 1880-1980. (1986) Red. Bengtsson, Frithiof m fl. Hallands bildningsförbund. Spektra, Halmstad